

Про роль і місце принципу диференціації та індивідуалізації у правовому механізмі виконання покарання у виді позбавлення волі (кримінально-виконавчі аспекти)

Конопельський Віктор Ярославович – кандидат політичних наук, доцент, начальник кафедри кримінального права та кримінології Одеського державного університету внутрішніх справ

У статті проведений аналіз стану ефективності застосування на практиці принципу диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі у виправних колоніях, визначені проблемні питання та виведені науково обґрунтовані шляхи їх вирішення.

Ключові слова: принципи; диференціація; індивідуалізація; виконання покарання; відбування покарання; засуджений до позбавлення волі; виправна колонія; персонал Державної кримінально-виконавчої служби України.

В статье осуществлен анализ состояния эффективности применения на практике принципа дифференциации и индивидуализации исполнения наказания в виде лишения свободы в исправительных колониях, установлены проблемные вопросы и выведены научно обоснованные пути их решения.

Ключевые слова: принципы; дифференциация; индивидуализация; исполнения наказания; отбывания наказания; осужденный к лишению свободы; исправительная колония; персонал Государственной уголовно-исполнительной службы Украины.

In the article the analysis of the effectiveness of the practical application of the principle of differentiation and individualization of punishment of imprisonment in a penal colonies identified problems and derived evidence-based solutions.

Keywords: principles, differentiation, individualization, of punishment, of the sentence, sentenced to imprisonment, penal colony, the staff of the State Penitentiary Service of Ukraine.

Постановка проблеми. Одним із принципів кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань, що визначені в ст. 5 Кримінально-виконавчого кодексу (далі – КВК) України, є принцип диференціації та індивідуалізації виконання покарань. У загальному зміст зазначеного принципу полягає в тому, що засуджені, зокрема до позбавлення волі, розподіляються на більш менш однорідні групи з метою застосування до них вимог режиму і засобів впливу, а також для запобігання негативної дії з боку осіб, які вчинили рецидив злочинів, та засуджених за тяжкі (особливо тяжкі) злочини, на інші категорії засуджених. Проте, як свідчить практика, через неналежне дотримання цього принципу щорічно у виправних колоніях України мають місце нові злочинні прояви з боку засуджених до позбавлення волі та інші негативні явища (випадки злісної непокори адміністрації цих установ; вживання спиртних напоїв та наркотичних речовин; поширення злочинної субкультури; т.ін.).

З огляду цього та у зв'язку з необхідністю вироблення заходів, спрямованих на більш ефективне вирішення існуючих з цих питань проблем, обрана тема даної статті є актуальною та такою, що має теоретико-прикладне значення.

Стан дослідження. Вивчення наукових праць з означеної проблематики показало, що над її вирішенням працюють такі науковці, як Г.А. Аванесов, І.Г. Богатирьов, Т.А. Денисова, О.М. Джужа, І.І. Карпець, О.Г. Колб, М.П. Мелентьев, В.О. Меркулова, О.О. Наташев, О.Л. Ременсов, А.Х. Степанюк, М.О. Стручков, Ю.М. Ткачевський, В.М. Трубников, Б.С. Утевський, І.В. Шмаров та ін.

Проте досі ні в Україні, ні за кордоном не розроблено концептуальних засад щодо правильного та ефективного застосування принципу диференціації

та індивідуалізації покарань, що й виступило додатковим аргументом при виборі теми цієї статті.

Виклад основних положень. Як свідчить практика, одним із доказів діалектичного зв'язку стану ефективності застосування на практиці принципу диференціації та індивідуалізації виконання покарання та порушень встановленого порядку у виправних колоніях є кримінально-виконавча характеристика даного суспільно небезпечного явища. В науці під зазначеною характеристикою розуміють складний аналітико-пізнавальний процес, метою якого є всебічне вивчення порядку і умов виконання та відбування покарання [1, с. 15]. Як з цього приводу дотепно зауважив І.Г. Богатирьов, основу кримінально-виконавчої характеристики складають два інститути— інститут виконання та інститут відбування покарання, зміст яких розкриває вимоги закону про всебічне, повне і об'єктивне дослідження порядку й умов їх реалізації, а також створення передумови для того, щоб кожний вид покарання ніс у собі не тільки кару, а й виправлення, і ресоціалізацію особи, яка стала на шлях вчинення злочину [2, с. 38].

Складовими елементами кримінально-виконавчої характеристики засуджених, на думку О.М. Бандурки, є: 1) поведінка засуджених під час відбування покарання; 2) їх ставлення до праці; 3) тривалість перебування на поліпшених умовах тримання; 4) періодичність винесення постанов і подання про умовно-дострокове звільнення [3, с. 23].

А.М. Авраменко запропонував до структури цієї характеристики включити наступні елементи: а) режим відбування покарання; б) правовий статус засуджених до певного виду покарання; в) умови відбування покарання; г) соціально-психологічну характеристику засуджених; ґ) ступінь виправлення засуджених [4, с. 162].

Є й інші підходи, які доповнюють чи звужують зміст кримінально-виконавчої характеристики [5, с. 100].

Якщо узагальнити зазначені та інші існуючі в науці підходи, то можна вивести наступне поняття «кримінально-виконавчої характеристики сучасного

стану та тенденцій впливу диференціації та індивідуалізації на формування протиправної поведінки засуджених до позбавлення волі в Україні», а саме – це науково обґрунтована інформація про негативні результати практики виконання та відбування покарання у виді позбавлення волі, що стали наслідком низького рівня ефективності застосування зазначеного принципу на практиці.

Таким чином, системоутворюючими елементами змісту даного поняття є:

1) науково обґрунтована інформація, тобто такі відомості про дане явище, які відображають закономірності його виникнення, розвитку та функціонування, включаючи й вплив його на інші явища (у даному випадку – на процес виконання та відбування покарання) [6, с. 395];

2) негативні результати практики виконання покарання у виді позбавлення волі.

Мова у даному випадку ведення про невиконання, у першу чергу, передбачених законом завдань у сфері виконання покарань; низький рівень відшкодування у ході відбування покарання завданих злочином збитків та моральної шкоди; високу питому вагу у структурі правопорушень, що вчиняють засуджені до позбавлення волі, злісних проступків, злісної непокори вимогам адміністрації УВП; ін.;

3) процес виконання та відбування покарання у виді позбавлення волі.

В науці під виконанням покарання розуміють діяльність органів та установ виконання покарань, спрямовану на реалізацію всього комплексу правообмежень, передбачених конкретним видом покарання, забезпечення здійснення наданих для засуджених прав та виконання ними покладених обов'язків. У свою чергу, термін «відбування покарання» звернутий до засуджених, які повинні на підставі вироку суду та відповідно до принципів, встановлених кримінально-виконавчим законодавством, виконувати обов'язки, утримуватись від заборонених дій, здійснювати права тощо [7, с. 6]. Зокрема, як це витікає з вимог п. 29 Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань (ПВР УВП) «Правила поведінки засуджених» особам, які тримаються

у виправних і виховних колоніях, забороняється уживати нецензурні та жаргонні слова; давати і присвоювати прізвиська; організовувати та грати в настільні та інші азартні ігри з метою отримання матеріальної чи іншої вигоди; чинити опір законним діям персоналу УВП; перешкоджати виконанню ними своїх службових обов'язків, підбурювати до цього інших засуджених, тобто, власне, реалізовувати у ході відбування покарання різні елементи кримінальної субкультури;

4) негативні результати стали наслідком низького рівня ефективності застосування на практиці принципу диференціації та індивідуалізації виконання покарання, тобто у даному випадку вони знаходяться у причинному зв'язку поміж собою.

Причинним зв'язком в науці називають таку закономірну поєднаність та явищ, за якою одне явище (чи сукупність явищ) неминуче, з внутрішньою необхідністю утворює, народжує інше явище, перше з яких називають причиною, а друге – наслідком [8, с. 158]. Розуміння причинності (взаємозалежності) у даному випадку ґрунтується на наступних філософських положеннях про причинний зв'язок:

1. Всезагальний зв'язок між виконанням та відбуванням покарання у виді позбавлення волі і зазначеним принципом на цей процес є закономірним, виходячи з того, що безпричинних явищ в природі та суспільстві апріорі (лат. *apriori* – з попереднього; букв – незалежно від досвіду) [9, с. 63] немає – саме тому всі явища в УВП причинно обумовлені.

2. Всезагальний зв'язок між явищами, що мають місце в УВП, існує реально і об'єктивно, він не залежить від свідомості та волі ні персоналу колоній, ні засуджених.

3. Причинний зв'язок (як частка всезагального зв'язку речей і явищ) є пізнавальним, виходячи з того, що пізнавальним є світ взагалі та його закономірності, зокрема. Саме тому пізнання та знання є, насамперед, знанням причини, адже якби світ був непізнавальним, то наука стала б неможливою, а якби ми знали всі причини, то вона стала б непотрібною.

4. Причина і наслідок в УВП – це лише частка, що вилучена із всезагального зв'язку речей та явищ, ізольована від нього, для з'ясування того, що є причиною, а що – наслідком, оскільки наслідок цієї причини є причиною іншого наслідку і так безкінечно [8, с. 159].

Таким чином, якщо взяти за основу зазначені методологічні підходи щодо визначення змісту кримінально-виконавчої характеристики, то сучасний стан та тенденції впливу диференціації та індивідуалізації на формування протиправної поведінки засуджених до позбавлення волі в Україні можна відобразити наступним чином (станом, зокрема на 01.11.2013 року) [10].

Всього в Україні на цей період функціонувала 181 установа виконання покарань (УВП), а саме: 32 СІЗО (26 – СІЗО та 6 УВП з функцією СІЗО) та 149 безпосередніх установ виконання покарань, у яких трималось 129 тис. 941 (10 міс. 2012 р. – 151 тис. 137) засуджених та ув'язнених під варту.

В УВП відбувало покарання 107 тис. 251 (2012 р. – 117 тис. 251) засуджених, у тому числі: 2 тис. 149 іноземних громадян та 1868 засуджених до довічного позбавлення волі (344 – відбували покарання в СІЗО), з яких 23 особи – це засуджені жіночої статі. У 7 виховних колоніях трималось 967 засуджених неповнолітніх. У 14 колоніях для жінок – 5 тис. 778 осіб цієї статі. У 24 виправних центрах 4 тис. 922 засуджених до обмеження волі. У 6 спеціалізованих лікувальних закладах – 2 тис. 743 засуджені.

У виправних колоніях мінімального рівня безпеки із загальними умовами трималось 5 тис. 959 засуджених чоловічої статі (9 УВП) та 5 тис. 778 осіб жіночої статі (14 УВП). У виправних колоніях максимального рівня безпеки та дільницях посиленого контролю (ст. 97 КВК) – 6 тис. 328 осіб.

Із загальної кількості засуджених до позбавлення волі 8 тис. 382 – це засуджені за умисне вбивство; 9 тис. 265 – за умисне тяжке тілесне ушкодження; 26 тис. 136 – за грабіж і розбій; 18 тис. 872 – за незаконний обіг наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення.

До суспільно корисної праці було залучено 30,5 тис. засуджених або 46,6% із числа усіх працездатних осіб, які відбували покарання у виді позбавлення волі (65,4 тис.).

Серед інших складових кримінально-виконавчої характеристики, крім цього, заслуговують на увагу й дані, що стосуються загальноосвітнього та професійно-технічного навчання засуджених [11]. Зокрема, як встановлено у ході даного дослідження, загальноосвітні навчальні заклади функціонують при 151 УВП, у тому числі: а) у 50 із них – вечірні (змінні) школи; б) у 74 – класи (групи) з вечірньою формою навчання; в) у 19 – навчально-консультативні пункти; г) у 8 виховних колоніях – загальноосвітні середні школи II-III ступенів освіти.

Зазначені загальноосвітні навчальні заклади надавали освітні послуги для понад 14,6 тис. засуджених, які не мали повної загальної середньої освіти. При цьому, якщо у 2001/2002 навчальному році документи про освіту отримали тільки 937 засуджених, то у 2010/2011 навчальному році – 4 тис. 801 особа, у тому числі 2 тис. 114 засуджених отримали свідоцтво про базову середню освіту та 2 тис. 687 осіб – атестати про повну загальну середню освіту, у тому числі – 358 засуджених закінчили навчання екстернатом.

Для забезпечення потреб засуджених до позбавлення волі у професійно-технічній освіті, оволодінні ними робітничими професіями та спеціальностями при УВП функціонує 88 професійно-технічних закладів), у тому числі: 1) 75 навчальних центрів; 2) 7 професійно-технічних училищ; 3) 6 філій професійно-технічних закладів.

Щорічно близько 12 тис. засуджених до позбавлення волі набувають робітничі професії, підвищують свою кваліфікацію та за підсумками навчання отримують відповідні документи про набуття професії. Проте, враховуючи, що щорічно серед осіб, щодо яких виносять обвинувальні вироки, 70% складають засуджені, які до притягнення до кримінальної відповідальності ніде не працювали та не навчались [12], кількість залучених до загальноосвітнього та професійно-технічного навчання засуджених є незначною, що є однією з

детермінант формування їх протиправної поведінки у ході відбування покарання у виді позбавлення волі.

Вкрай негативно на цей процес впливає наявність у користуванні в засуджених заборонених ПВР УВП предметів і речовин. Так, тільки у 2011 р. у 3,3 рази по зрівнянню з попередніми роками (з 2004 р. – часу введення в дію нового КВК України) збільшилися показники вилучення у засуджених спиртних напоїв; у 2,4 рази – доларів США; на 23% – мобільних телефонів; на 38% – браги; 37% – наркотичних речовин та на 31% – колюче-ріжучих предметів [13, с. 4]. Крім цього, при спробі доставки заборонених предметів до УВП, на 20% збільшилась кількість вилучених гривень; на 55% – спиртних напоїв; а також на 64% – мобільних телефонів. Загалом, за результатами обшуків (ст. 102 КВК України), проведених у 2011 р. в УВП, було вилучено: а) 37 тис. 192 гривні (за 2010 р. – 402 тис. 420); б) 33,7 літри (2010 р. – 10,05 л.) спиртних напоїв; в) 6875,65 літри браги (2010 р. – 4977 л.); г) 933, 859 грам наркотичних речовин (2010 р. – 681,527 г.); ґ) 7 тис. 551 штуки мобільних телефонів (2010 р. – 6 тис. 115 шт.); д) 1 тис. 878 одиниць колюче-ріжучих предметів (1 тис. 432 – у 2010 р.).

При спробі доставки на охороняємі об'єкти УВП в 2011 р. вилучено: 1) 215 тис. 798 гривень (2010 р. – 180 тис. 417 грн.); 2) 1 тис. 454 доларів США (2010 р. – 3 тис. 218 \$); 3) 945 Євро (2010 р. – 2 тис. 761 €); 4) 2 тис. 077, 97 літри спиртних напоїв (2010 р. – 1 тис. 339,01 л.); 5) 4 тис. 876 штук мобільних телефонів (2010 р. – 2 тис. 970 шт.); 6) 11 тис. 961 грам наркотичних речовин (2010 р. – 12 тис. г.).

Все це, без сумніву, не змогло не відобразитись на стані правопорядку та дисципліни серед засуджених. Зокрема, тільки у 2011 р. з боку осіб, які відбували покарання в УВП, було зареєстровано 130 тис. 286 порушень встановленого порядку відбування покарання у виді позбавлення волі та обмеження волі [11], що на 5% більше у порівнянні з 2012 р. (125 тис. порушень). За допущені порушення у 65 890 випадках, або 50,6% засуджені були протягнуті до дисциплінарної відповідальності правами начальника УВП

(ч. 1 ст. 135 КВК), а у 52 тис. випадках (39,9%) – правами начальника відділення соціально-психологічної служби УВП (ч. 3 ст. 135 КВК). При цьому, в порівнянні з 2010 роком кількість заходів стягнення, застосованих до засуджених правами начальника УВП, збільшилась на 6%. Збільшилась також і кількість застосованих до засуджених крайніх заходів дисциплінарного стягнення у виді поміщення в дисциплінарний ізолятор (ДІЗО) (на 5%) та переведення до приміщення камерного типу (ПКТ) (на 10%).

У структурі правопорушень, вчинених особами, які відбували покарання в УВП, значну питому вагу мають ті із них, що пов'язані з порушенням вимог локалізації, кількість яких в абсолютних цифрах тільки у 2011 р. склала 1 тис. 661 випадок (у 2010 р. – 1460), або 15,3 випадки на 1 тис. засуджених, з яких 1 тис. 126 – у житловій зоні (10,4 випадки) та 535 – у виробничій зоні (4,9 випадки у структурі цих порушень). При цьому переважна більшість порушень локалізації допущена засудженими при проведенні масових заходів (1221); шляхом обману персоналу УВП (216); подолання інженерних засобів (176); шляхом підбору (виготовлення) ключів (29) та внаслідок недбалості персоналу УВП.

Особливої уваги у контексті з'ясування стану та тенденцій впливу диференціації та індивідуалізації на формування протиправної поведінки засуджених до позбавлення волі заслуговує інформація про кількість осіб, які тримаються у дільницях посиленого контролю УВП (ст. 97 КВК), тобто про засуджених, які під час перебування в дільниці карантину, діагностики і розподілу виявили високий ступінь соціально-педагогічної занедбаності і потяг до продовження протиправної поведінки, а також про засуджених, які не проявили готовності до самокерованої соціально-правомірної поведінки і переведені з інших дільниць в порядку, встановленому в ст.ст. 100 та 101 КВК (ч. 4 ст. 94 КВК). Так, на 01.01.2012 р. в УВП України функціонувало 88 дільниць посиленого контролю у яких трималось при наявності 2420 місць 1023 засуджені. За вказаний період цією категорією осіб було вчинено 5 тис.

256 порушень встановленого режиму тримання, за які 1090 засуджених поміщені у ДІЗО, а 468 осіб – переведено у ПКТ [14, с. 48-49].

Висновок. Отже, проведений аналіз сучасного стану ефективності застосування на практиці принципу диференціації та індивідуалізації виконання покарання розвитку в УВП на кримінологічному та кримінально-виконавчому рівнях дає можливість стверджувати, що вплив даного принципу кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань, підвищення рівня корисної дії даного принципу у виправних колоніях є очевидним та надзвичайно актуальним завданням як для теоретиків, так і практиків у сфері виконання покарань.

Список використаних джерел (посилань):

1. Богатирьова О.І. Кримінально-виконавча інспекція як суб'єкт виконання покарань: автореф. дис... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / О.І. Богатирьова. – К.: КНУВС, 2009. – 20 с.
2. Богатирьов І.Г. Українська пенітенціарна наука: [монографія] / Іван Григорович Богатирьов. – Дніпропетровськ: ДДУВС, 2008. – 318 с.
3. Бандурка О.М. Кримінально-виконавча характеристика засуджених як складова інституту кримінально-виконавчого права // Сучасна наука – пенітенціарній практиці: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 24 жовт. 2013 р.) / Відп. ред. І.М. Копотун, С.Г. Стеценко. – К.: Інститут кримінально-виконавчої служби, 2013. – С. 21-24.
4. Авраменко А.М. Кримінально-виконавча характеристика покарання у виді арешту: дисертація канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. – Дніпропетровськ: ДДУВС, 2008. – 318 с.

5. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2012 р. (за даними судової статистики) // Вісник Верховного Суду України. – 2013. – № 6 (154). С. 20-41.

6. Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10 т. / відп. ред.: Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. – К. : Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2003. – Т. 1: Теоретико-методологічні та концептуальні засади поліцейського права та поліцейської деонтології. – 2003. – 1231 с.

7. Кримінально-виконавчий кодекс України : наук.-практ. комент. / А. Х. Степанюк, І. С. Яковець ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. – Х. : Юрінком Інтер, 2005. – 560 с.

8. Коржанський М.Й. Уголовне право України. Частина загальна: Курс лекцій. – К.: Наукова думка та Українська видавнича група, 1996. – 336 с.

9. Брызгалов И. В. Насильственные преступления, совершаемые в ИТК, и их профилактика: Автореф... дис. канд. юрид. наук /12.00.08. – К., 1984. – 18 с.

10. Про стан додержання законності при виконанні судових рішень у кримінальних провадженнях, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян // Інформаційно-аналітичний бюлетень. – К.: Ген. прокур. України, 2013. – 21 с.

11. Офіційний сайт Державної пенітенціарної служби України // <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/index>.

12. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2013 р. (за даними судової статистики) // Вісник Верховного Суду України: Інформаційний сервер // <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.ns>.

13. Про діяльність підрозділів охорони, нагляду і безпеки кримінально-виконавчих установ у 2010 році // Інформаційний бюлетень. – К.: Держ. пенітенціарна служба України, 2011. – Кн. 1. – 58 с.

14. Про діяльність підрозділів охорони, нагляду і безпеки кримінально-виконавчих установ у 2011 році // Інформаційний бюлетень. – К.: Держ. Пенітенціарна служба України, 2011. – Кн. 1. – 58 с.